

W

**WORKING
PAPERS**

337

**De “abans sards, després italians” a “Sardenya
no és Itàlia”. Una panoràmica sobre el *sardisme***

MARCEL A. FARINELLI

Institut de Ciències Polítiques i Socials
Adscrit a la Universitat Autònoma de Barcelona

De “abans sards, després Italians” a “Sardenya no és Itàlia”.
Una panoràmica sobre el *sardisme*

MARCEL A. FARINELLI

Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives (UPF)
Grup de Recerca en Estats, Nacions i Sobiranes

WP núm. 337
Institut de Ciències Polítiques i Socials
Barcelona, 2015

L'Institut de Ciències Polítiques i Socials (ICPS) és un consorci creat l'any 1988 per la Diputació de Barcelona i la Universitat Autònoma de Barcelona, institució aquesta última a la qual hi és adscrit a efectes acadèmics.

“Working Papers” és una de les col·leccions que edita l'ICPS, previ informe del corresponent Comitè de Lectura, especialitzada en la publicació –en la llengua original de l'autor– de treballs en elaboració d'investigacions socials, amb l'objectiu de facilitar-ne la discussió científica.

La seva inclusió en aquesta col·lecció no limita llur posterior publicació per l'autor, el qual manté en tot moment la integritat dels seus drets.

Aquest treball no pot ésser reproduït sense el permís de l'autor.

Edició: Institut de Ciències Polítiques i Socials (ICPS)
Mallorca, 244, pral. 08008 Barcelona (Espanya)
<http://www.icps.cat>

© Marcel A. Farinelli

ISSN: 1133-8962
DL.: B-10186-2012

Sardenya, dins de l'actual República d'Itàlia, representa un territori perifèric: descentrat pel que fa a la posició geogràfica, és distant tant de la Península com de l'altra gran illa italiana, Sicília. A més, la seva escassa densitat de població (69,04 hab./km²), amb relació a les seves dimensions en fan un àrea amb un baix número d'habitants, i llavors amb una reduïda importància electoral. Mentre Sicília, amb 25.832 km² d'extensió i poc més que cinc milions d'habitants envia al Parlament italià 52 representants, Sardenya, amb 24.100 km² de superfície i 1.663. 859 habitants, és representada per 18 diputats; pel que fa el Senat, 8 escons estan reservats als sards, contra els 14 dels sicilians¹. Són aquestes les raons principals de l'escàs pes polític que l'illa sarda ha tingut dins de l'Estat italià, des del seu naixement entre 1859-1861 fins als nostres dies. Durant les recents eleccions europees, un cop més es va posar de manifest la dificultat per a que el territori tingués representants a Estrasburg i Brussel·les, ja que l'illa no té una circumscripció electoral pròpia sinó que, en raó de l'escassa població, és mancomunada a Sicília,» amb el resultat que cap representat sard es troba avui al Parlament Europeu.

Una tal situació està en la base d'una constant de la política sarda, és a dir la tendència en acusar el Govern central –sovint anomenat simplement com “Roma”– de prestar poca atenció a les demandes que arriben de l'illa. Aquesta sensació de gaudir d'una escassa consideració, tot i que en alguns moments ha arribat a ser transversal, és un fet que ha alimentat un corrent polític, o una postura, que caracteritza el context polític illenc. Es tracta d'una actitud reivindicativa que, sumada a les peculiaritats històriques, culturals i lingüístiques que diferencien Sardenya de la resta d'Itàlia, està en la base d'allò que genèricament podem anomenar “*sardisme*”. Recentment, des de la ciència política, el fenomen ha obtingut una certa atenció, amb un particular èmfasi pel Partit Sard d'Acció (PSd'A), la formació política que més ho ha representat (Hepburn, 2007, 2009; Roux, 2006). El present escrit és obra d'un historiador, i vol ser un esforç per tal d'integrar i ampliar aquestes anàlisis, tot donant un instrument per poder interpretar l'evolució de la política a Sardenya al llarg dels darrers, aproximadament, cent anys. És, en bona part, l'exposició sintètica d'arguments que he tractat, de forma més extensa en la meua tesi doctoral, a la qual reenvio per qualsevol aprofundiment, quan no s'indica cap bibliografia de referència (Farinelli, 2013). Sóc conscient de l'escàs coneixement que la història sarda gaudeix just fora de l'illa, per tant, abans d'entrar en el moll de l'argument, he considerat necessari incloure una breu introducció sobre com Sardenya va participar en la construcció de l'Estat unitari. Tanmateix és el cas de precisar com el mateix terme *sardisme* és una generalització, i com a tal pot suscitar certes crítiques. En la literatura, històrica i política, sarda el terme ha estat utilitzat o com a sinònim del mateix PSd'A, o per indicar genèricament una atenció especial als temes locals. Aquí, per poder fer un discurs de síntesi, utilitzo el terme en la seva accepció més àmplia de conjunt de postures

1 Les dades es refereixen a les últimes eleccions polítiques del 24-25 de febrer de 2013. En aquella ocasió, a causa de la disminució dels residents, Sardenya va perdre un escó al Parlament, mentre Sicília dos. Les dades electorals citades en aquest article pel període anterior a 1946 provenen de Tognotti, 1981. Aquelles posteriors a 1946 provenen de Archivio Adele, Istituto Carlo Cattaneo <http://www.cattaneo.org/it/archivi-menu/adele-menu.html> i Archivio Storico delle Elezioni, Ministero dell'Interno della Repubblica Italiana, <http://elezionistorico.interno.it/>.

intel·lectuals, aspiracions i actituds polítiques que tendeixen a indicar, com a solució dels problemes de la societat sarda, el canvi de la relació amb les institucions centrals de l'Estat, ja sigui aquest canvi un traspàs de competències específiques, la concessió de l'autonomia, la reclamació de la independència o d'alguna fórmula que faci de Sardenya una entitat estatal. No es tracta aquí de encasellar un partit o un moviment en una definició, més bé la generalització és l'eina a través de la qual poder descriure una tendència de llarga durada en la societat sarda.

SARDENYA DINS LA ITÀLIA UNIFICADA

Sardenya, un regne de la Corona d'Aragó fins a la conclusió de la Guerra de Successió Espanyola, entra a formar part de les possessions de la Dinastia de Savoia casi per atzar. Els Ducs de Savoia, després d'un breu parèntesi (1714-1718) com a sobirans de Sicília, es van veure obligats a bescanviar aquest títol pel de Reis de Sardenya, inaugurant una nova fase de la història d'aquesta illa del Mediterrani. Després de quatre segles de vinculació amb la península ibèrica, a partir del segle XVIII l'illa es troba lligada a la península itàlica. Malgrat això, l'arquitectura institucional del regne devia continuar immòbil, ja que les clàusules del Tractat de Londres amb el qual es formalitzà el passatge dinàstic obligaven la nova dinastia a respectar el que s'havia establert en els quatre segles en què l'illa fou un regne de la Corona d'Aragó (Lepori, 2003). Per tant, mentre els Savoia transformaven les seves possessions continentals en un Estat sempre més d'acord al pas dels temps, amb reformes de caire liberal que, sobretot a la meitat del segle XIX, el convertirien en una avantguarda en el context itàlic, Sardenya quedava lligada a models passats. Pensem només com el feudalisme es va abolir durant els anys trenta del segle XIX, mentre l'extensió de la propietat privada, en una illa amb una gran vocació ramadera fou una assignatura pendent durant tot el vuit-cents (Sotgiu, 1984).

A la vigília de la formació de l'actual Estat italià, Sardenya era un espai endarrerit. Per afavorir-ne la modernització, la classe dirigent local va demanar, i obtenir, la paritat de condicions amb la part “continental” de l'Estat. Les diferències que existien entre el Regne de Sardenya i els altres territoris dels Savoia havien impedit que les reformes, inaugurades a partir del regnat de Carlo Alberto (1831-1849), tinguessin efecte a l'illa. Es tractava de la introducció d'alguns canvis en sentit liberal en els camps de l'administració de la justícia, la llibertat d'expressió, i sobretot la lliure circulació de les mercaderies, premisses a la concessió d'una tímida constitució (l'anomenat Estatut Albertí). Per tant, des de Sardenya, a finals de 1847, es va demanar la fi de tota diferència institucional entre illa i continent: a partir d'aquell moment, terminava una certa autonomia de la qual havia gaudit el Regne de Sardenya (Accardo, Gabriele, 2011: 167-204). És des de llavors que es pot començar a parlar de la tendència a reivindicar més poder local.

La *perfetta fusione* –així es anomenava la fi de les institucions sardes i l'extensió a l'illa d'aquelles en vigor en els altres territoris administrats pels Savoia– no era la fi de una veritable autonomia política. En realitat, la classe dirigent sarda veia en les antigues institucions un obstacle al desenvolupament econòmic i social, ja que ordenaments d'origen medieval dificultaven, entre d'altres coses, el comerç entre Sardenya i les altres

parts dels dominis de la Casa de Savoia. Dins d'un Estat que comprenia el Piemont, la Vall d'Aosta i la Ligúria, l'illa sarda, amb uns recursos naturals que semblaven prometre un important creixement econòmic (sobretot minerals i terrenys aptes a la producció de cereals, olivera i raïm), esperava trobar un bon encaix. Però, quan entre 1859 i 1861 el Rei sard Vittorio Emanuele II unificà la península, aquest context canvià dràsticament. Amb un resultat tan inesperat com era la submissió de tots els antics estats italians a la Casa de Savoia, la classe dirigent sarda es trobà davant del fet que la pròpia illa era un espai secundari en un Estat més gran del que s'esperaven. Descentrada i poc poblada, Sardenya, als ulls dels polítics de la Itàlia unificada, resultava una preocupació menor davant de tots els territoris del desaparegut Regne de les Dues Sicílies. Aquest era un vast espai que feia falta assimilar, i en el qual la inestabilitat provocada pels nostàlgics Borbònics requeria una atenció especial. A més a més, per ultimar la unificació de les “itàlies” encara faltava conquerir les anomenades “terres irredemptes” (Roma, Venècia, Istria i Dalmàcia). Així que, en més d'una ocasió, es va plantejar la cessió de l'illa sarda a la França de Napoleó III, a canvi d'un ajut per conquerir alguns d'aquests territoris (Cheratzu, 1995: 166-169). És a partir d'aquests primers decennis de vida del Regne d'Itàlia que es pot començar a dibuixar aquella que és coneguda com a “qüestió sarda”, element indispensable per entendre també l'actual context polític illenc (Del Piano, Bulferetti, 1963; Lei-Spano, 1922; Sotgiu, 1967).

Durant el període que va des de la unificació del país (1861) fins a l'endemà de la Gran Guerra, el desenvolupament econòmic i social que molts s'esperaven finalment no es va verificar. La producció de formatge de forma artesanal, una de les activitats més importants en les àrees de l'interior de l'illa, va entrar en crisi, a causa sobretot de la competència de les indústries alimentàries que, amb capital italià, també s'instal·laren a Sardenya. La difusió de la plaga de la fil·loxera, com a tot el mediterrani occidental, va afectar durament els viticultors. A més a més, les relacions entre Itàlia i França, on anava a parar una gran part de les exportacions, van ser molt tenses durant la darrera part del segle, un fet que va comprometre el comerç dels productes illencs. En aquest context, molts van emigrar, ja sigui al mediterrani (Tunísia i França en particular) o cap a Amèrica; altres canviaren la professió de pastor per trobar feina en les principals àrees urbanes, o per treballar en les mines que en aquells anys s'obrien en el sud-oest de Sardenya (carbó, argent, i altres minerals ferrosos). L'economia illenca va patir el tancament de les relacions comercials amb França, mentre la pobresa es difonia arreu i tots els intents de establir una propietat terrera productiva i dinàmica semblaven haver fracassat (Coda, 1977; Del Piano, 1984).

Davant d'aquesta situació, el símptoma més evident era la presència en les campanyes d'una alta taxa de criminalitat. Els *bandidos*, com se'ls deia en sard, omplien les pàgines dels diaris, amb furts i delictes lligats a la pràctica de la venjança, generant una imatge estereotipada del sard com un poble endarrerit i “primitiu” (Orano, 1892). Fou un fenomen que va portar els primers antropòlegs criminals a elaborar diverses teories per donar-ne una explicació, totes basades en el racisme científic llavors a l'ús (Niceforo, 1897; Sergi, 1907). Un altre símptoma eren els episodis d'explosió de la ràbia popular,

particularment intensos durant l'anomenada *Belle Époque*. Els representats sards al parlament italià, davant d'un context tan problemàtic, reclamaven una atenció especial de l'Estat, sense però fer d'aquest tema un element a partir del qual formar un front comú.

El Govern italià, en els anys 1897-1907, va cedir a les pressions dels parlamentaris, aprovant una legislació especial que, en part, afectava també altres àrees del sud d'Itàlia, com la Calàbria o la Basilicata (Melis, 1993). Es tractava d'una decisió que arribava després de greus explosions de criminalitat o d'importants aldarulls, i que comportà unes mesures de caire econòmic que, però, eren dictades per raons d'ordre públic. L'esperança estava en facilitar el sector agrícola i contrarestar la ramaderia, considerada una activitat que afavoria la delinqüència i la rebel·lió social. Als primers anys del segle es formava una corrent de pensament que demanava, sense gaire resultats, la reducció de la pressió fiscal, considerada excessiva, i un especial regim aranzelari per estimular les exportacions; aquesta iniciativa, a la qual s'adheria el jove Gramsci, es volia fer néixer una indústria alimentària, millorar l'aprofitament dels recursos del subsòl, afavorir un apetita i mitjana propietat, i estimular el comerç. Era una primera resposta a un centralisme que havia caracteritzat l'acció de tots els Governos fins a aquell moment, justificat per la extraordinari context que representava l'illa dins d'Itàlia. Es tractava, doncs, d'uns proveïments puntuals, i d'altra banda l'autogovern, per la classe política sarda d'aquells anys, no era un objectiu contemplat.

EL NAIXEMENT DEL SARDISME: EL PARTIT SARD D'ACCIÓ

El terme *sardisme*, generalització que hem assumit en aquest article perquè ens permet de fer una descripció del sistema polític insular i de les seves tensions centrífugues, va entrar en el vocabulari polític sard i italià l'endemà de la fi e la Gran Guerra. Quan el Regne d'Itàlia va entrar en el conflicte (1915), la gran part dels sards mobilitzats eren pastors i camperols, per la majoria analfabetes. Les autoritats militars, influenciades per l'antropologia finisecular que havia individuat en aquest sector de la societat illenca una “raça criminal”, i mogudes per l'evident dificultat que els infants sards demostraven per entendre la llengua italiana, van decidir constituir una unitat de base regional, la *Brigata Sassari* (Brigada Sàsser), en la qual servien una gran quantitat de sards provinents de les zones rurals, mentre les classes urbanes van fornir els oficials i sotsoficials. Els alts rangs, almenys fins els anys 1917-1918, eren però italians (Fois, 2006). D'aquesta manera es va constituir una unitat que, en tot i per tot, es semblava a aquelles formacions colonials que França o Gran Bretanya van utilitzar a les trinxeres europees .

L'experiència bèl·lica va portar, en els militars sards de la brigada, una mena de conscienciació en clau nacional. Després de 1917, mentre en altres unitats de l'Exèrcit es difonien els ideals socialistes i la fascinació per la revolució bolxevic, en la *Brigata* circulava sempre més la convicció de que, a finals de la guerra, el Govern italià devia recompensar l'esforç dels sards. La recompensa era, vagament, el reconeixement d'una certa forma d'autogovern i una atenció especial. A alimentar aquesta esperança ajudà la mateixa propaganda orquestrada des de les autoritats militars, que a partir del 1917 havia

allistat alguns sards per fer aquesta tasca (es tractava de periodistes, sindicalistes revolucionaris i agitadors ben actius abans de 1914). L'any 1918, el més crucial i més complicat per l'Exèrcit italià, es publicava a Càller un opuscle anònim que indicava l'instrument per fer “ressorgir” Sardenya que, un cop acabada la guerra, es convertiria en l'objectiu dels militars sards: *Per l'Autonomia* (YK, 1918). L'autor, Umberto Cao, era un polític i periodista sard, el qual veia en el canvi de les relacions amb Roma la clau per solucionar tots els mals de la societat illenca.

A finals de la guerra, els militars de la Brigada donaren vida primer a un moviment de veterans (1919) i després al Partit Sard d'Acció, fundat l'any 1921 (Roux, 2012; Sechi, 1969). Es tractava del primer moviment polític de masses a Sardenya, i, en el context italià, era el primer que va posar sobre la taula la qüestió de la redefinició de l'ordenament intern de l'Estat nascut el 1861. El fet més important, però, fou l'èxit electoral del *sardisme*. En les eleccions de 1919, quan encara es tractava d'un moviment i no d'una formació política, els veterans presentaren una pròpia llista, amb la qual es van posicionar com a primera força política a Sardenya, enviant tres diputats al Parlament. En les dues circumscripcions de Càller i de Sàsser van obtenir, respectivament, el 24.4% dels vots i el 23%, deixant enrere el Partit Popular Italià (PPI) i el Partit Socialista (PSI), que a nivell nacional havien arrasat a les urnes. Aquesta tendència fou confirmada en els comicis locals, per renovar els ajuntaments o per formar els Consells Provincials, mentre a les eleccions generals de 1921, quan ja els veterans s'havien constituït en partit, el PSd'A es confirmà com a primera força (Tognotti, 1981).

Llavors, mentre el sistema polític a nivell nacional era protagonitzat per socialistes i catòlics, a l'illa eren els *sardistes* qui dominaven l'escena. Aquesta transformació era una conseqüència directa de l'impacte de la guerra en la societat italiana, però també estava lligada a un nou sistema electoral. El sufragi universal masculí fou introduït l'any 1913, tot just a la vigília de la deflagració bèl·lica, amb una llei electoral que adoptava l'escrutini majoritari uninominal. L'any 1919 s'estrenava una ulterior modificació en el procés electoral, que passava a funcionar segon l'escrutini proporcional plurinominal. La principal conseqüència fou que es passà d'un sistema basat en el clientelisme, en el qual els candidats no estaven lligats a un partit i, per tant, solien canviar la pròpia posició en el Parlament segona les conveniències del moment a un sistema protagonitzat pels partits de masses. Les mateixes campanyes electorals es transformaren completament: els candidats passaren d'organitzar banquetes amb els seus grans electors –que després asseguraven el vot dels propis clients– a adreçar-se directament a les grans masses a través de la premsa, els cartells electorals o recorrent el territori en cotxe (Noiret, 2006). I, mentre a tot el país eren els socialistes i els catòlics qui representaven aquest nou contacte amb els electors, a Sardenya eren els membres del PSd'A.

A partir d'aquell moment el sistema polític sard comença a diferenciar-se de l'italià per la presència de l'anomenat *sardisme*. El PSd'A es presentava com “el” partit dels sards (efectivament, en sard s'anomenava simplement *Partidu Sardu*), es declarava republicà, proposava una reforma dels sectors agrícola i ramader en clau cooperativista i apostava per l'obteniment de l'autonomia. Es consideraven, en quant republicans,

d'esquerra, però mantenien les distàncies del socialisme que, segons ells, havia afavorit els interessos dels obrers per sobre dels problemes de qui treballava al camp. Des del punt de vista nacional, els *sardistes*, però, no es plantejaven la separació d'Itàlia; sinó que es veien com uns continuadors del republicanisme que fou de Giuseppe Mazzini, el principal fautor de la idea d'Itàlia unificada. En aquest sentit, l'objectiu final era la reforma de tot l'Estat, i ells es veien com una avantguarda en aquest procés que devia avançar amb la formació a tot Itàlia de partits de base regional i vocació autonomista (Roux, 2012). Durant les manifestacions, de fet, la consigna, escrita a les pancartes o cridada pels militants, solia ser “abans sards, després italians”.

El pensament del PSD'A era, en aquells moments, força confós sobre la solució a adoptar per la transformació que esperaven. Primer, el concepte d'autonomia fou assumit sense un gran debat, amb el resultat que el terme es convertí en una mena de paraula màgica amb la qual solucionar, d'un sol cop, els problemes econòmics i socials de l'illa. En la publicació d'Umberto Cao, per exemple, la paraula indicava vagament una administració especial, amb concessions en matèria fiscal i econòmica, però sense que es tractés d'un programa orgànic. Era més la idea que Itàlia es trobava en deute amb Sardenya, i l'autonomia era la moneda amb la qual extingir aquesta obligació.

En un punt, però, el *sardisme* en els anys vint demostrava unitat, almenys pel que fa als seus principals exponents: en el rebuig del nacionalisme. Camillo Bellieni, qui és considerat el principal ideòleg del *sardisme* d'aquest període, era prou clar sobre la qüestió i no considerava com a objectiu del moviment garantir l'autodeterminació per la nació sarda. Literalment, deia:

Nosaltres no podem esdevenir un estat [...]. Cal resignar-se a la constatació que nosaltres som una nació abortiva. Tenim il·lustres companys en aquesta situació. Provença i Catalunya mantenen les nostres mateixes relacions amb França i Espanya [...].

Tot sortint del camp de la fantasia, i tornant a una objectiva consideració de les coses, hem de reconèixer que la nostra posició és aquesta: *en el nostre país existeix el material per construir una nació, però un tal material en el passat mai ha esdevingut consciència i ara que ho és, és pensat per nosaltres amb intel·lecte d'italians*. (Bellieni, 1920; en cursiva a l'original)

Es tracta d'una declaració que demostra certa contradicció entre els *sardistes*. Per una banda eren veterans, ben orgullosos d'haver contribuït a la victòria italiana en la guerra, una actitud que, en paraules de l'historiador Martin Clark, es pot qualificar com “italianista” (1989); mentre per l'altra demostraven un cert recel cap al “*bel paese*” i demanaven més autogovern. Una tal contradicció va donar pas a diverses crítiques per part dels diputats de dreta al parlament italià, que en la seva majoria militaven en la *Associazione Nazionale Italiana*. Aquests acusaven els veterans sards de separatisme, mancomunat el moviment a aquells que, en els territoris que s'havien conquerit a la conclusió del conflicte, demanaven l'autonomia, i que eren considerats “antiitalians”. Per contrabatre aquestes acusacions, una figura com Bellieni va insistir, en articles en

publicacions tant sardes com italianes, sobre la impossibilitat de fer de Sardenya un Estat nacional (Bellieni, 1921, 1922). Mentre, per un altre banda, l'ideòleg del partit va madurar una posició contrària al nacionalisme i, per exemple, en tancar el congrés del PSd'A del 1922, declarava:

El nostre autonomisme és preparació a l'internacionalisme, entès no com simple abatiment de fronteres en nom d'un abstracte humanitarisme, sinó com un acord d'interessos per la creació d'una forma estatal que superi les actuals divisions nacionals (text citat a Cubeddu, 1993:: 541).

En la mateixa línia es movia el carismàtic líder del moviment, Emilio Lussu, que s'aprofità abundantment del concepte de “nació avortida”. Lussu, figura complexa, havia tingut una certa fascinació pel sindicalisme revolucionari i mantenia contactes amb membres de l'esquerra italiana. Entre aquests, Antonio Gramsci, sard com ell, que en una correspondència de 1926, quan el feixisme ja es trobava al poder, demanava al líder dels veterans sards si sota una dictadura l'autonomisme no es convertiria en separatisme. Lussu va respondre que, segons ell, Sardenya havia tingut la seva ocasió d'esdevenir una nació, però una tal circumstància no era més possible després de la fi de les institucions sardes, decretada en 1847-1848, i de la unificació de les itàlies. Gramsci, que en joventut havia somniat amb una revolució nacional a Sardenya, ara tampoc pensava que el *sardisme* podia arribar al separatisme. Simplificant molt les reflexions del pensador marxista, aquells dels veterans de guerra era un moviment arrelat al camp, mentre la burgesia urbana sarda era ben lluny de voler agafar les rendes d'un moviment popular i revolucionari que pretenia el trencament del vincle amb Itàlia (Francioni, 1982, 1983, 1988). En altres paraules, Sardenya havia perdut la seva ocasió i sols podia aspirar a una autonomia dins de l'Estat italià.

Es tractava, doncs, d'un autonomisme que, si bé confós sobre el significat d'autonomia, no plantejava una separació d'Itàlia i un rebuig del *Ressorgiment*. En aquest sentit és important indicar com els *sardistes* continuaven movent-se en el camp dibuixat per Giuseppe Mazzini. L'ideòleg i revolucionari del segle XIX, en teoritzar la formació d'un Estat que aplegués tots els italians, plantejava també la transformació de tot Europa en un continent dividit en Estats nacionals, en el qual al *bel Pease* estava reservat el paper de guia (Mestellone, 1994). Aquest era el pas previ a la formació d'un organisme que, en un poc especificat acord federal, hauria tingut que mancomunar tots els pobles europeus.

Aquest no nacionalisme del PSd'A estava lligat a una certa aspiració federal. Més enllà de la transformació d'Itàlia, també es pensava en una “federació mediterrània”, una manera d'eliminar les fronteres existents i superar la forma organitzativa de l'Estat-nació. Una de les característiques del *sardisme* en aquesta fase era la voluntat de lligar els destins de l'illa a aquelles altres àrees que compartien la mateixa situació. Entre aquestes destacaven Còrsega i Catalunya. En el primer cas, els *sardistes* van ajudar la formació del Partit Cors d'Acció, integrat sempre per veterans de guerra i que compartia similars aspiracions, tot i que amb una tonalitat més marcadament nacionalista. En el segon cas,

nombrosos exponents del PSd'A eren molt atents a la situació del Principat, i d'alguna manera en treien exemple. Així que alguns plantejaren la voluntat de constituir una unió federal amb Còrsega i Catalunya, així i com amb Sicília, sense però entrar en els trets particulars de com articular tal entitat (Contu G., 1994, 1996).

Existia una certa contradicció, quan no confusió, entre els plantejaments del PSd'A, com el mateix Camillo Bellieni deia. L'ideòleg *sardista* parlava d'una certa dicotomia entre la línia autonomista, defensada des de la cúpula del partit i acceptada per les classes urbanes, i un separatisme explícit, arrelat en les àrees interiors on era preeminent l'activitat ramadera (Bellieni, 1921). Aquesta indefinició pot explicar com, amb poc temps, l'autonomia es convertí en una proposta clau de tots els partits que, a l'illa, pretenien guanyar-se el consens de les masses. Socialistes, comunistes i fins i tot els catòlics inclogueren el concepte en els seus programes. La competició més forta era, però, entre *sardistes* i comunistes, ja que aquests últims durant els anys vint parlaren explícitament de fer de Sardenya una república governada per un “soviet” de camperols, pastors i obrers, dins però d'una Itàlia socialista.

Aquesta obertura dels comunistes cap a l'autonomisme s'explica, en part, per la instauració de Mussolini en el poder. Davant la Marxa sobre Roma el PSd'A es trobà en una difícil posició. En un primer moment el partit, que tenia un cos paramilitar (les *camises grises*), es va oferir a les autoritats militars italianes per contrarestar el presumpte cop d'Estat almenys a l'illa (Lussu 1931, 1951). Però, quan el monarca Vittorio Emanuele III va cridar Mussolini a formar un govern, els *sardistes* es trobaren entre l'espasa i la paret: resistir a ultrança o aprofitar-se del fet que també els feixistes eren veterans i intentar una entesa? La il·lusió era poder trobar un acord amb Mussolini, transformant el PSd'A en la secció sarda del Partit Nacional Feixista, un fet que hauria garantit la realització dels objectius dels veterans, naturalment, però, en clau feixista. Després d'episodis de violència, en els quals els feixistes van demostrar la seva feblesa a Sardenya, i quan des del mateix diari que dirigia Mussolini es van fer obertures a les posicions *sardistes*, el PSd'A es va dividir. Una part, amb els seus líders més coneguts, va escollir l'antifeixisme, mentre una altra part, consistent però sense els caps carismàtics, va entrar en les files del feixisme (Sechi, 1969; Nieddu, 1979). Així prengué forma l'anomenat “sardofeixisme” i, malgrat que el centralisme de l'Estat italià no va canviar, el règim va emprendre iniciatives que, pel pressupost i l'envergadura, significarien una satisfacció parcial del malcontentament expressat pels veterans sards (Atzeni Del Piano 1993; Cubeddu, 1993a; Picciau, 2007). Es tracta d'un element prou important per avaluar la postura autonomista dels comunistes italians, que així a Sardenya esperaven guanyar-se els favors dels sostenidors decebuts del *sardisme*.

LA REPÚBLICA ITALIANA I L'OBTENIMENT DE L'AUTONOMIA

Quan a finals de la Segona Guerra Mundial els aliats van començar a plantejar com gestionar una Itàlia lliure del feixisme, però no en mans dels comunistes, es van recolzar en els catòlics. Aquests, representats ara per la Democràcia Cristiana (DC), no estaven tant forts com el Partit Comunista (PCI), i a Sardenya la presència tant dels

primers com dels segons no era aclaparadora. Un altre cop, era el PSd'A la força més difusa. En el nou escenari, quan Itàlia esdevé una República després d'un referèndum el 2 de juny de 1946, l'autonomia és encara al centre del debat. Ara però és explícitament una manera de desactivar les possibilitats separatistes. És prou conegut l'auge que el separatisme sicilià va tenir en la fase final de la guerra mundial (Finkelstein, 1998; Mack Smith, 1994: 716-724), són menys conegudes les ganades que França tenia d'incorporar-se la Val d'Aosta (Soave, 1995), o les controvèrsies frontereres amb la naixent Iugoslàvia (Cataruzza, 2008) i, en fi, les tensions presents en el Tirol del Sud (Steininger, 2003). A aquestes, s'hauria d'afegir Sardenya, on a part del PSd'A, entre 1946 i 1948 era activa la Lliga Sarda, moviment explícitament separatista nascut després de l'arribada dels aliats. Segons alguns autors, en aquest moment la base del PSd'A era favorable a la independència, mentre la direcció va treballar per reconduir l'acció *sardista* dins d'una perspectiva autonomista (Cubeddu, 1995: 668-670). Sardenya i Sicília, en un escenari en que també la dificultat en les comunicacions va tenir el seu pes, van obtenir un règim especial amb la designació d'un Alt Comissari el 1944, un fet que representava una primerenca forma d'autogovern.

La situació a Sicília, on els separatistes comptaven amb homes armats, va portar l'illa a aconseguir un estatut d'autonomia el 15 de maig de 1946. Es tractava d'una decisió que precedia, doncs, el referèndum que faria d'Itàlia una república i l'aprovació de la mateixa carta constitucional. Aquesta, en vigor a partir de 1948, atorgava, a tres regions més l'autonomia: Sardenya, Vall d'Aosta i Trentino-Alto Adige (o Tirol del Sud). Però, mentre per les últimes dues l'autogovern es pot interpretar com una eina per exorcitzar els perills d'annexió a, respectivament, França i Àustria, el cas sard fou diferent. Els *sardistes*, recolzats pels democratacristians, van ser fermes en demanar el mateix tracte que Sicília, i així obtingueren pactar els termes de la pròpia carta magna. No es conformaren amb l'extensió a l'illa de l'estatut sicilià, en pretengueren un exclusivament sard, una posició recolzada per la DC. Davant d'aquest fet, els comunistes es mostraren totalment contraris, perquè temien que les autonomies es poguessin convertir en un refugi per antics feixistes, i llavors foren molt atents en retallar els poders dels òrgans locals. El resultat fou que l'Estatut d'Autonomia de la Regió Sardenya contemplava menys competències que el sicilià, però incloïa una clàusula que tindrà importants conseqüències pel desenvolupament del context econòmic i social. Mentre els polítics sards no s'ocuparen de reclamar poders en els camps de l'educació i de les polítiques culturals, obtingueren que l'Estat es comprometés a finançar una ambiciosa programació econòmica que, decidida des de l'illa, fos capaç de fer enlairar el desenvolupament de Sardenya (Accardo, 1998). Aquest element representa el punt més important, i controvertit, de l'autonomia obtinguda en 1948.

L'assoliment de la tan esperada autonomia, però, representà la crisi del PSd'A. Aquell mateix any es feren els primers comicis sota la nova constitució, els primers de la república, i llavors els partits que, units en el Comitè d'Alliberament Nacional durant les darreres fases de la guerra, es dividiren; el tall era entre les esquerres, liderades pel PCI, i els catòlics de la DC: en definitiva, entre pro-estatunidencs i pro-soviètics. El mateix

partit *sardista* va patir les conseqüències d'una crispació política i social que caracteritzava tot el país, i que portà a episodis de violència culminats en un atemptat al líder comunista, Palmiro Togliatti. En un tal clima, Emilio Lussu –que encara liderava el PSd'A– va conduir una dura polèmica amb l'ala dreta del partit, conclosa en una escissió del PSd'A amb la qual l'antic capità de la Brigada Sàsser fundava el Partit Sard d'Acció Socialista (PSd'AS). És important apuntar que, més enllà de la polèmica engegada per la divisió de tot el panorama polític italià, i europeu, en dos blocs, hi era aquella a l'entorn del separatisme. Lussu, remenant els mateixos conceptes que des dels anys vint, considerava retrògrada i conservadora la postura separatista que, segons ell, mostraven alguns exponents de l'ala dreta. Altre cop, la independència de Sardenya era vista, per un dels fundadors del PSd'A, com un anacronisme i, a més, finalitzada a unes postures conservadores (Cubeddu, 1993b).

La divisió fou acompanyada també per, diguem-ho així, una crisi d'identitat. Quin sentit tenia un partit autonomista quan ara s'havia aconseguit l'autonomia? Efectivament, Lussu i els seus *sardistes* d'esquerra ja l'any 1949 acabaren entrant en el Partit Socialista Italià (PSI), mentre el PSd'A inaugurà una etapa de col·laboració i aliança, no sempre fàcil, amb la DC. Aquesta havia arrasat a les eleccions nacionals del 1948, i a Sardenya havia obtingut un 34% dels vots, mentre els *sardistes* s'havien quedat amb un 10,4%; Lussu i els seus, d'altra banda, no van superar el 6,6%. L'èxit que havia caracteritzat el moviment en les eleccions de 1919 i 1921, ara que el context polític era diferent i l'autonomia s'havia obtingut, quedava com un miratge (Clark, 1989; Hepburn, 2009).

Taula 1

Resultats dels principals partits sards a les eleccions regionals (percentatge de vots):

1949-1989

	1949	1953	1957	1961	1965	1969	1974	1979	1984	1989
PSD'A	10,4	7	6	7,2	6,4	4,4	3,3	3,1	13,8	12,4
PSd'AS	6,6									
DC	34	41	41,7	46	43,4	44,6	38,3	37,7	32,2	35
PCI	19,4	22,3	17,5	19	20,5	19,8	26,8	26,3	28,7	23,2

Font: Istituto Cattaneo

LA PLANIFICACIÓ ECONÒMICA I LA CRISI DEL SARDISME

El context polític italià, *grosso modo* durant l'anomenada I República (1948-1994), fou caracteritzat per la preeminència de dues forces polítiques: els democristians i els comunistes. Els dos partits expressions d'aquestes opcions polítiques, és a dir la DC i el PCI, eren les formacions més votades en tots els comicis, i la primera va estar ininterrompudament al govern, sola o en coalició amb altres partits de centre o de dretes. El PCI, malgrat fos el major partit comunista de tot Europa (en 1976 va arribar a aplegar el 34,4% dels vots), fou sistemàticament exclòs del govern a partir de 1948. En poques paraules, mentre la DC representava el partit de govern, el PCI era l'oposició, una

esquema que va funcionar, sense grans variacions, a tot Itàlia.

A Sardenya, aquesta dicotomia del sistema polític portà a un capgirament de les posicions que comunistes i democratacristians havien mantingut sobre l'autonomia durant el debat per la redacció de la constitució. A partir de les eleccions del 1948 els primers, partidaris fins llavors d'un Estat centralista, davant de l'èxit de la DC, es convertiren en els defensors de la descentralització i de l'autonomia. Els catòlics, convertits en partit de govern, ara necessitaven consolidar el seu poder sense deixar espai a les esquerres, que resultaren guanyadores en l'àmbit local. D'aquesta manera s'explica com l'ordenament intern del país, que per voluntat dels catòlics preveia la formació de 19 regions governades per una assemblea electiva, quedés en lletra morta. Només aquelles amb “estatut especial” es constituïren, mentre les altres van haver d'esperar fins 1970.

En la *Regione Autonoma di Sardegna* aquest esquema quedava poc alterat per la presència del PSd'A. Després de la divisió, el partit es va aliar amb la DC, però amb una posició difícil ja que devia fer front a la contestació dels comunistes. Aquests, per una banda, acusaven el PSd'A de representar, amb els democratacristians, els interessos dels terratinents i d'haver així assumit una posició conservadora. Amb aquesta aliança, segons els comunistes, era impossible oposar-se al centralisme adoptat pels primers executius democratacristians. Efectivament, després l'aprovació de l'estatut autònic, els anys cinquanta van ser caracteritzats per la resistència per part del Govern central en cedir les competències al govern local sard (Accardo, 1998). La paradoxa fou que, davant d'aquesta realitat, els comunistes –i no els membres del PSd'A– representaven el grup més contestatari.

L'activitat de protesta va tenir com a principal conseqüència l'organització d'un Congrés del poble sard. Promogut pels militants comunistes l'any 1950, al final hi acabaren participant representants de diverses forces polítiques, catòlics inclosos. El tema principal era plantejar una defensa de l'autonomia aconseguida en 1948, davant d'aquella que era vista com una veritable ofensiva centralitzadora dels governs democratacristians, i llavors desplegar en tot i per tot l'estatut. L'element més important d'aquest era representat per l'art. 13, que obligava l'Estat a posar en marxa, i finançar, una vasta i ambiciosa programació econòmica. Es tractava, ni més ni menys, de la idea que fou dels veterans sards de la Gran Guerra, que consistia en reivindicar una atenció especial per fer “renéixer” l'illa (l'article parlava explícitament de “renaixement econòmic”). Sols que l'idea ara estava escapant de les mans del PSd'A, mentre comunistes i democratacristians descontents amb com el Govern tractava Sardenya, transformaren l'anomenat “*Piano di Rinascita*” en un element per mobilitzar diversos sectors de la societat sarda. Com l'autonomia després de 1919, “*la rinascita*” era la panacea a tots els problemes de l'illa. Però, a diferència del que passà amb l'autonomia als anys vint –un concepte força indefinit–, aquest es convertí en una planificació econòmica detallada, a part d'ambiciosa. L'objectiu era realitzar les condicions per garantir a la societat sarda un pròsper desenvolupament econòmic, com estava esdevenint en les regions del nord Itàlia, on l'anomenat “boom econòmic” estava garantit un cert benestar a una faixa sempre més ampla de la societat (Ginsborg, 2006).

Els membres del PSd'A participaren en aquestes mobilitzacions però en una posició secundària, mentre destacaven, a part de militants comunistes o figures lligades a les esquerres, la nova generació dels democratacristians, dits “joves turcs”. Aquests, entre els quals destacà el futur president de la República Francesco Cossiga, contestaven la política conservadora i centralista del Govern (sempre controlat per la DC), proposant alguna obertura en clau d'autogovern i reforma agrària. Encara una vegada més l'escena estava dominada per catòlics i comunistes, sense que uns partits “sards” poguessin emergir com a fet diferencial del sistema polític illenc. A part del PSd'A, en constant pèrdua de vots durant tots els anys cinquanta, no existia cap formació *sardista* o que existís només a l'illa. Aquesta és una constant del sistema polític illenc, tant que no existeix una tradició de partits “locals” capaç de diferenciar el context propi del nacional. La planificació econòmica fou aprovada, no sense dificultats i alguna retallada per part del Govern italià, el 1962².

El debat entre les mateixes forces que ho proposaven fou, en particular, sobre quin era el model econòmic a seguir. Per una banda es decidí per afavorir la consolidació d'una mitjana propietat agrícola, destinada a potenciar l'exportació de productes de qualitat i la indústria alimentària; per l'altra, es pensà estimular, a través del finançament estatal i de facilitats fiscals, la industrialització de l'illa. La idea era aquella d'utilitzar el carbó, present en l'àrea sud-occidental de Sardenya (Sulcis-Iglesiente), per alimentar centrals termoelèctriques, les quals fornirien l'energia necessària per establir dos grans centres de transformació de productes químics i derivats del petroli (un al nord, l'altre al sud). Tot plegat es tracta de la més important planificació econòmica mai formulada per Sardenya, que tenia com a objectiu crear ocasions d'ocupació *in situ*, aturant així l'emigració, i sobretot apostava per disminuir la importància de la ramaderia. Aquesta era una activitat molt difusa en les zones internes, on es practicava amb mètodes que es consideraven antiquats, i on era més present el fenomen de la criminalitat rural. La planificació econòmica tenia com a objectiu transformar, definitivament, la societat sarda, fent-ne finalment una societat “moderna”.

EL NEOSARDISME

La modernització, tan desitjada durant els anys cinquanta, revelà totes les seves contradiccions al llarg dels anys seixanta. Les inversions públiques, amb recursos majoritàriament estatals, es concentraren a la costa, creant dos grans indrets dedicats a la petroquímica: Càller, en el sud, i Port Torres, en el nord. Les mines de carbó i metalls, malgrat ja havien donat signes d'exhauriment durant els anys quaranta i cinquanta, tornaren a funcionar regularment. Mentre, com a complement de totes aquestes activitats, es començà a estimular el sector turístic, tant amb la iniciativa pública que amb capital privat. En aquest sentit, el projecte de més gran envergadura no anà a càrrec de la iniciativa estatal. El Príncep Karim-Al-Husayni, més conegut com Aga Khan IV, i líder de la confraria musulmana dels ismaelites nizarites, a principis dels anys seixanta invertí una

² La llei és consultable a <<http://www.regione.sardegna.it/j/v/86?v=9&c=72&s=1&file=1962007>>.

important quantitat de capital en la construcció de l'anomenada Costa Smeralda. Es tractava de realitzar, en un tram de costa quasi despoblat, un ressort turístic exclusiu i de luxe, la primera inversió d'aquest tipus a l'illa (Bandinu, 1980).

Aquestes iniciatives econòmiques provocaren, però, un cert descontent. Per una banda, el desenvolupament econòmic es projectava només a les àrees costaneres, mentre en les àrees internes, on encara es concentrava la majoria de la població, persistien problemes com la falta d'infraestructures bàsiques. En molts indrets no existien carreteres asfaltades i la mateixa energia elèctrica no arribava als petits pobles muntanyencs. En aquestes zones, on l'activitat econòmica prevalent era la ramaderia, els episodis criminals continuaven essent freqüents, en particular els furts de bestiar, les rapinyes o els segrests de persones. Els fets criminals no estaven solament lligats a la venjança i les dinàmiques de confrontació entre clans familiars, com havia ocorregut fins als anys cinquanta. Ara es tractava també d'actes motivats per la voluntat d'accedir, amb la violència, a aquell benestar material que entrava per primer cop, a través de les imatges del cinema o de la publicitat, en l'imaginari dels que vivien en els petits indrets de muntanya (Brigaglia, 1971; Clark, 1989). Davant d'aquesta situació, es començà a qüestionar la planificació econòmica

Les veus crítiques provenien de tot l'arc polític, i denunciaven com les iniciatives econòmiques afavorien el litoral abandonant la “Sardenya interior”. En aquest cas, la protesta més important fou la d'un alcalde d'un petit centre (Ol-lolai), Michele Columbu. Membre del PSD'A, Columbu l'any 1964 va emprendre una marxa que, travessant tot Sardenya de nord a sud amb destinació Càller, volia denunciar el desinterès per part de l'Estat. El principal problema era la falta d'ocasions de treball, un fet que obligava a molts a desplaçar-se cap a les indústries, els ressorts turístics, les mines o les modernes àrees agrícoles, totes ubicades a la costa; o, com a alternativa, a abandonar l'illa.

Els qui atacaren aquest model de desenvolupament foren sobretot els intel·lectuals. No tots ells eren militants del PSD'A, però en general coincidien a constatar com la cultura tradicional sarda estava a punt de desaparèixer. La planificació econòmica era considerada com un intent d'eliminar el que, segons ells, era el model social i econòmic sard. Aquest era reassumit amb el concepte de “civilitat agropastoral”. El sard era considerat com un poble antigament dedicat a la ramaderia que, a causa de les repetides invasions que es van produir des de l'Edat Antiga fins a l'arribada dels Savoia i la formació de la Itàlia unificada, fou obligat a resistir a la transformació, o eliminació, de la pròpia cultura per part dels “invasors”. Aquesta resistència es va concretar en refugiar-se a les muntanyes de l'interior, on encara en els anys setanta es pensava en individuar expressions d'una presumpta cultura sarda autèntica. Era com si l'illa, durant la seva història, hagués estat sotmesa a una continua acció externa, hostil a una suposada civilització sarda autòctona (Lilliu, 1971). En aquest context, el “*Piano di Rinascita*” apareixia com un ulterior intent d'eliminar la “autèntica” cultura sarda. Sense invertir en el desenvolupament de les àrees internes, l'Estat obligava els sards a emigrar –ja sigui la costa o a fora de l'illa– abandonant el tipus de vida tradicional, per esdevenir empleats públics, obrers o cambrers en els establiments turístics. A més, l'escola començava a

imposar l'italià, mentre els mitjans de comunicació transmetien models, lingüístics i sobretot culturals, llunyans d'aquella “*sardità*” mitificada: ara els joves somniaven parlar un bon italià com les estrelles del cinema, i com elles gaudir dels beneficis de la societat consumista (Pira 1968, 1978). Aquests intel·lectuals, en general, rebutjaven el paral·lelisme pastoralisme-delinquència, a diferència del que passava als anys vint quan, també des del PSd'A, no es considerava això com un perjudici. Entre els parlamentaris sards elegits a la Cambra de Roma el 1919 hi era també Paolo Orano, que havia publicat un llibre farcit de tòpics racials sobre l'illa i els seus pastors/bandolers.

Així, a partir d'aquest moment, es pot apreciar una evolució important en el *sardisme*, motiu pel qual és amb els anys seixanta que és pot començar a parlar de “*neosardisme*”. El discurs fet pels veterans l'endemà de la Gran Guerra, i en part continuat en els primers dos decennis de la Itàlia republicana, es centrava en la qüestió social: la principal raó d'ésser del *sardisme* era millorar la situació econòmica de la Sardenya rural, un fet que en molts casos significava fer sortir de la pobresa molt pastors i camperols que vivien lluny de la societat urbana. Es parlava de “modernitzar” Sardenya. La salvaguarda de la llengua i de la cultura autòctona no era un argument considerat pels militants del PSd'A entre els anys vint i seixanta. De fet, la qüestió lingüística era tant secundària que els *sardistes* no utilitzaven el sard en les pròpies publicacions. El perquè d'aquest desinterès té una resposta fàcil: en aquell període aquests elements no es trobaven en perill, l'acció de l'Estat italià no havia arribat a posar-los en qüestió. Als anys cinquanta i seixanta aquest context va canviant ràpidament. Amb la instrucció generalitzada, la difusió de ràdio i televisió, que parlaven exclusivament en italià (amb accent “continental”, força diferent de l'illenc) i, sobretot, amb un intens flux migratori des del camp cap a les àrees urbanes de les costes, es percebí el perill de la desaparició de la “identitat” sarda. El concepte d'autonomia, interpretat pel PSd'A fins a aquell moment com modernització o desenvolupament econòmic, passava a significar autogovern, preservació de la pròpia “identitat” e independència (Clark, 1989).

En aquest context, el fenomen de la criminalitat en les àrees rurals, sempre important als anys seixanta, era vist com una reacció, violenta i carregada de rebel·lió social avant la situació. Diversos estudis lligaren el fenomen a aquest malcontent, o a les ganes d'obtenir els beneficis dels quals gaudien aquells sards que havien abandonat el lloc nadiu (Cagnetta, 1963). Altres indicaven la persistència de l'ús de la violència com una expressió d'aquella civilització agropastoral en perill, un *modus vivendi* que xocava directament amb les institucions estatals (Pigliaru, 1959, 1970). El fenomen, des d'un punt de vista del Govern italià, fou percebut com una amenaça a la seva autoritat, i la resposta fou l'enviament de tropes per garantir la seguretat en les zones de màxima incidència del fenomen. Un fet que, en un període ple de suggestions com eren els finals dels anys seixanta –amb la contestació estudiantil i les imatges de la guerra del Vietnam– creà la sensació d'una invasió de l'illa (Brigalia, 1971).

La classe política sarda, i els mateixos representants del PSd'A, demostraren certa reticència a actuar davant d'aquesta situació. Les problemàtiques que continuaven afectant l'illa no derivaven, segons ells, del model econòmic escollit sinó de les

resistències a nivell del Govern central, que n'obstaculitzava implementació. En particular la DC, que encara era el partit hegemònic, proposà de promoure la industrialització d'una de les àrees internes on eren més presents el descontent, la criminalitat i l'activitat ramadera. Així, a principis dels anys setanta s'obtingué una nova i ingent inversió estatal per continuar l'aplicació del “*Piano di Rinascita*”, i per construir una tercera àrea industrial, dedicada sempre a la petroquímica, a Ottana, al mig de les muntanyes sardes. Una inversió econòmica que, però, era dictada exclusivament per raons d'ordre públic, fins al punt que la industrialització era reclamada pel mateix *questore* (comandant de policia a nivell provincial) de les localitats més afectades pel fenomen criminal.

En aquesta fase la desconexió entre els polítics sards, ja sigui a un nivell més regional que nacional, era gran. La majoria de les crítiques provenien del món de la cultura, tot i que en molts al cap i a la fi militaven en les tres formacions polítiques més importants (DC, PCI i PSD'A). Punt d'encontre d'aquests intel·lectuals, no obstant estiguessin dividits per motius ideològics, eren les revistes culturals, entre totes *Ichnusa*, que sortí, amb llargues interrupcions, entre 1949 i 1993. Mentre en la societat civil naixien moviments cívics interessats en aquesta temàtica, com l'anomenat *Città-Campagna*, que plantejava, des d'una òptica esquerrana, el problema del desenvolupament esbiaixat de l'illa. Els seus impulsors comparaven la situació sarda a la dels països de l'anomenat “tercer món”, en particular a les condicions de l'Amèrica Llatina, parlant explícitament d'una relació colonial amb l'Estat italià (Cabitza, 1968; Satta, 1971-1972). Aquest concepte –manllevat tant des dels moviments d'alliberament nacionals de les antigues colònies europees com de la lluita dels vietnamites contra la intervenció militar dels EUA– provocà un canvi de rumb en el PSD'A. Si fins llavors el partit es podia catalogar com expressió política que, excepcions a banda, no traspassava les fronteres del regionalisme autonomista, ara el discurs anticolonial implicava considerar la independència.

Al llarg dels anys setanta, aquest pas fou fet de la mà d'estudiants universitaris, en bona part inscrits en les facultats no de l'illa sinó de la península italiana. Es tractava de militants de l'anomenada esquerra extraparlamentària, d'ideologia marxista però contraris a la línia del PCI, i que plantejaven explícitament la via revolucionària i, en alguns casos, violenta. Aquests estudiants, en comptes de teoritzar una revolta social a Itàlia, en somniaven una que fos a l'hora d'alliberament nacional i de canvi socioeconòmic però a Sardenya. Aquests gravitaven entorn de la revista *Su Populu Sardu* (el poble sard), que conduí una campanya contra aquell que definien imperialisme econòmic, representat pel “*Piano di Rinascita*”. Pel que fa al PSD'A, aquest grup mantenia una línia crítica amb la perspectiva d'afavorir un canvi en la línia de l'únic partit expressió del *sardisme*. I a partir de llavors, començaren a aparèixer pintades en sard amb el lema “Sardenya no és Itàlia”.

NEOSARDISME, PSD'A I INDEPENDÈNCIA

El PSD'A, doncs, es trobava davant d'una cruïlla: seguir la política d'aliança amb la DC o cavalcar l'ona del moviment contestatari i separatista. No cal dir com això provocà una ulterior crisi dins del partit, una crisi que era en part generacional. Mentre la vella guàrdia –és a dir, la generació que havia fundat el partit– era contrària tant a un discurs

esquerrà com, i sobretot, a qualsevol idea separatista, la nova –que havia nascut durant la dictadura feixista– era del parer contrari. A liderar aquesta corrent interna hi era un arquitecte, Antonio Simon Mossa, que a partir de 1960 començà a signar els seus articles en el periòdic sard *La Nuova Sardegna* com Fidel, un clar homenatge a Castro i la revolució cubana (Francioni, Marras, 2004).

L'any 1968 es verificà una neta divisió entre dos corrents del partit. D'una banda es posicionaren aquells contraris als estímuls que, des d'un terreny ideològic contigu a l'esquerra i al moviment de contestació estudiantil, empentejaven el partit cap a posicions separatistes. Era el corrent anomenat “autonomista”, ja què es limitava a defensar la línia que el partit havia seguit des de la seva fundació. L'altre corrent, dit “Melis” del nom del seu líder, picava l'ull a tots aquells que, dins i fora del partit, parlaven d'independència, donant espai al sector més radical. Al llarg dels anys setanta, tot i mantenint-se en una certa indefinició sobre l'objectiu últim (independència o un augment significatiu del poder de la regió?), aquest corrent fou majoritari, sostingut, de vegades amb posició crítica, pels anomenats *neosardistes*. Malgrat que aquest passatge no comportés un debat a fons sobre la idea de la independència, el PSd'A superava la seva visió regionalista i abandonava aquell italianisme que, en el fons, havia caracteritzat la seva acció des del principi. L'any 1979 el partit incloïa en el seu estatut l'alliberament nacional com un dels objectius claus, donant un canvi radical al que fou el moviment dels veterans de la primera guerra mundial (Cubeddu, 1995).

Aquest viratge produí uns resultats positius. Els sectors que, des de la societat civil, havien portat endavant el discurs nacionalista en clau anticolonial van escometre en la nova línia del partit. D'aquesta manera, del *neosardisme* no va néixer una nova formació; al contrari, alguns dels seus protagonistes van entrar en el PSd'A, altres el van recolzar des d'una posició externa. Així a les eleccions del 1984 el partit *sardista* va obtenir un èxit rotund, passant del 3,3% dels comicis de 1979 a un 13,8%, arribant a poder formar un govern regional, si bé en posició de majoria relativa. Per primer cop un *sardista*, Mario Melis, obtén la presidència de la Regió Sardenya.

Però el discurs sobre la independència del PSd'A resultava ambigu. En l'intent d'assegurar-se el vot dels que no eren estrictament separatistes, el partit, malgrat mantenir com objectiu l'alliberament nacional, seguia afirmant que treballava per la transformació d'Itàlia en un Estat federal. Una actitud que va decebre els sectors més nacionalistes. D'altra banda, durant els anys en què controlaren el Govern regional, el PSd'A no demostrà amb l'acció de govern treballar per obtenir la constitució de Sardenya com un Estat independent. Sobretot, no aconseguí establir cap política que, en el camp de l'educació i la cultura, assegurés la persistència d'aquella *sarditat* que intel·lectuals i membres dels moviments cívics creien amenaçada. Així, una part d'aquells que havien confiat en el canvi de rumb del PSd'A acabaren decebuts i abandonaren el partit per donar vida a altres formacions, més clarament separatistes en els seus plantejaments. La primera plataforma sorgí ja el 1980, a partir d'una iniciativa basada en l'Alguer, la ciutat catalanoparlant de Sardenya. Aquí els anys precedents s'havia desenvolupat un moviment cívic que, amb la mirada posada en el què passava a Catalunya i al País Basc,

a partir de la segona meitat dels anys setanta reclamava l'oficialitat del sard a tota l'illa, i del català, naturalment només a l'Alguer. El grup, independentista i d'esquerra, havia aconseguit elegir alguns regidors a l'assemblea municipal, i el 1978 donava vida al partit: *Sardenya i Llibertat (SL)*. Era aquesta la primera formació independentista, que manllevava conceptes des del marxisme i la lluita anticolonial, i que fou la base a partir de la qual es fundà *Sardigna e Llibertade (SL)*, el seu homòleg difós a tota l'illa (Farinelli, 2013, 2014).

L'independentisme sard, però, sembla condemnat a no trobar una fórmula organitzativa estable. De SL, efectivament, es passà per diverses formacions, sempre amb un discurs esquerrà –com el *Partitu Sardu Independentista Sotzialista Libertariu*– fins que s'afirmà el 1994 *Sardigna Natzione* com a subjecte polític principal del nacionalisme radical sard. Aquestes problemàtiques organitzatives es poden explicar, en part, a partir del context general a Itàlia. Els anys vuitanta foren un moment en què l'Estat es trobava sota amenaça en diversos sectors, des del desafiament del terrorisme polític, tant de dreta com d'esquerres, fins a les guerres mafioses que afectaven ciutats molt poblades com Nàpols i Palerm. En aquesta situació molts militants de l'anomenat *neosardisme* es trobaven sota estricta vigilància policíaca, mentre un grapat, a finals dels anys setanta, pensà en passar a la lluita armada (Bellu, Paracchini, 1983). Durant casi tots els anys vuitanta l'evolució del nacionalisme sard, i per extensió de tot el *sardisme* ja sigui separatista o simplement autonomista, fou determinat en part per una investigació policial sobre un presumpte complot separatista. La trama implicava exponents del *neosardisme*, militants del PSD'A i fins i tot el mateix president de la regió sarda, Mario Melis –que finalment resultà innocent– i es tancà amb 16 condemnes (Bellu, 1984, 1985a, 1985b). Naturalment, el clima que això havia generat no afavorí el discurs nacionalista, i el mateix PSD'A, amb molts quadres imputats, hagué de suavitzar el seu missatge.

Tot plegat, els anys noranta es caracteritzaren per una progressiva disminució de consens cap a l'històric partit *sardista*. Si a les eleccions regionals de 1989 encara la pèrdua de vots fou mínima, passant d'un 13,8% a un 12,4%, des d'aquell moment el PSD'A no superaria el 5%. Les raons, a part de la ambigua política feta durant la dècada dels vuitanta, s'han de trobar un altre cop en el context més general de les evolucions del panorama polític italià. La fi de l'anomenada I República, esdevinguda el 1994, portà a un capgirament del sistema polític, amb l'arribada de dues novetats. Per una banda desapareixien els partits de referència, es a dir, la DC i el PCI, mentre apareixien nous subjectes, com la Lliga Nord, expressió de les tensions centrífugues presents al nord del país, i el partit de Silvio Berlusconi, Força Itàlia (Colarizzi, Gervasoni, 2012). La presència de la Lliga, aliada amb el moviment pro Berlusconi, per una banda tingué l'efecte d'imposar la qüestió territorial a l'agenda de la política italiana. Per una altra, però, comportà certs problemes al *sardisme* perquè la Lliga mostrava uns plantejaments conservadors i racistes, contraris a la línia que havia mantingut el partit sard. Aquest, entre 1994-1998, fou aliat de la Lliga i de Força Itàlia, i llavors abandonà l'autodeterminació pel federalisme. La relació amb el centredreta fou, però, negativa, i el partit, malgrat recuperar la independència com a finalitat última, anà en constant pèrdua

de consens fins als nostres dies, convertint-se en un partit del tot secundari (Hepburn, 2009). Per la seva banda, en el camp *sardista* no quallà cap proposta política independentista. La formació *Sardigna Natzione*, la més duradora d'aquelles nascudes del *neosardisme*, quedà com un partit minoritari, en part a causa d'una retòrica contestatària que, en el fons, no era capaç d'ampliar els consens més enllà d'uns pocs militants.

El panorama polític, però, donà signes de canvi a principis del nou mil·lenni, amb la fundació d'un nou independentisme, en part desvinculat de les figures claus del *neosardisme*. L'any 2002 naixia *Independentzia Republica de Sardigna* (IRS), que volia superar l'experiència del precedent nacionalisme radical, assumint el repte d'haver de promoure una mena de conscienciació identitària entre els sards. Ara no es tractava de salvaguardar una “*sarditat*” amenaçada pel desenvolupament econòmic i els models culturals imposats des d'Itàlia, sinó de difondre una identificació sarda en clau moderna. La formació, entre altres coses, apostava per una renovació també dels elements identitàris, entre els quals destacava la proposta d'una nova bandera tricolor (negre, blanc i vermell, amb un arbre eradicat al mig) en substitució de la Creu d'Alcoraç, emblema assignat a l'illa durant l'edat mitjana, quan formava part de la Corona d'Aragó, i per aquesta raó considerat “colonial” (IRS 2002). IRS no s'ha posicionat clarament en l'eix dreta-esquerra, però ha mantingut una actitud radical i ferma en el nacional. Des d'un punt de vista electoral la formació, però, no ha obtingut uns grans resultats, i actualment té un escó a l'Assemblea regional gràcies a l'aliança electoral amb el Partit Democràtic (PD), del qual és secretari l'actual primer ministre italià, Matteo Renzi.

Aquests fets, com d'altres que aquí no venen al cas, han portat a una ulterior escissió del nacionalisme independentista sard. A les darreres eleccions regionals, celebrades el febrer de 2014, es va presentar una candidatura impulsada per una nova formació: *Progetu Repùrbica de Sardigna* (Projecte República de Sardenya, ProgReS). Aquesta nova expressió del *sardisme* es proposa clarament com *soberanista*, terme manllevat directament del sobiranisme en auge recentment a Catalunya, i es proposa com “casa gran” del nacionalisme illenc. Sense un discurs sectari, com ho era en part el d'IRS o d'altres formacions nacionalistes, ProgReS ha proposat la candidatura de l'escriptora sarda actualment més coneguda, Michela Murgia, sostinguda per unes llistes cíviques, a més del mateix partit. El resultat ha estat sorprenent ja que, tractant-se d'un debut electoral, la candidatura independentista ha obtingut el 10,6% dels vots. Murgia estava deslligada de les dues grans coalicions en les quals es van aplegar tots els altres partits i d'aquesta manera, a causa de la llei electoral en vigor a Sardenya que premia les grans coalicions, va quedar fora de l'assemblea sarda. Tret del que va obtenir el PSd'A els anys 1919, 1921, 1984 i 1989, aquest és el resultat electoral més important obtingut per un partit *sardista*, i el més important en termes absoluts d'aquells que s'hagin declarats explícitament independentistes.

Taula 2
Resultats dels principals partits sards a les eleccions regionals (percentatge de vots)
1989-2014

	1994	1999	2004	2009	2014
Centredreta	30	48,1	40,3	30,2	39,65
Centreesquerra	29,8	31,1	50,1	24,8	42,95
PSd'A	5,1	4,5	3,8 ²	4,3 ³	4,6 ³
SN	1,2	1,8 ¹	0,58 ²		
IRS			1,91	2,7	0,82 ⁴
ProgReS i altres (Michela Murgia)					10,3

Font: Istituto Cattaneo; Regione Sardegna.

1: En coalició amb altres formacions nacionalistes, i en competència amb el PSd'A, com *Mesa de sos sardos liberos*.

2 PSd'A i SN es presentaren en coalició, obtenint un 4,4% dels vots.

3 En coalició amb el centredreta.

4 En coalició amb el centreesquerra.

CONCLUSIONS

Com he intentat mostrar, existeix una constant en el sistema polític sard: la presència d'una tendència, reductible al concepte genèric de *sardisme*. Una tal constància ha estat el tret distintiu del context sard respecte a l'italià, sense que però això portés a la definició d'un sistema polític diferent del “nacional”. Durant l'arc temporal considerat el major partit *sardista*, el PSd'A, només puntualment ha representat una força capaç de posar en qüestió l'hegemonia de les altres formacions, presents també a tot Itàlia. A més a més, el PSd'A ha obtingut aquests resultats en els comicis regionals –tret del període 1919-1921 quan encara no existien les regions– mentre en les eleccions polítiques generals ha representat sempre una força residual.

Aquesta escassa diferència entre context local i context “nacional” –aclaparadora si pensem en la Catalunya dels darrers trenta anys– es pot explicar amb l'actitud dels grans partits. Aquests han “transformat” el propi discurs a l'illa respecte del que mantenien a un nivell “nacional”. La DC i el PCI en la I República, o el centredreta i el centreesquerra en els darrers vint anys, han defensat, més o menys instrumentalment, un regionalisme autonomista, tot i fent part de formacions que, per utilitzar un terme car als nacionalistes sards, es poden classificar com italo-cèntriques. En són un exemple l'actitud dels comunistes i d'alguns sectors democratacristians als anys cinquanta i seixanta. Mentre, per posar un exemple més recent, en 2004-2008 Sardenya fou governada per una coalició de centreesquerra, liderada per partits presents a tot el territori Italià com ara els Demòcrates d'Esquerra (avui Partit Democràtic), però amb una component *sardista*. El president del Govern regional, l'emprenedor Renato Soru, es va presentar amb un ambiciós programa de revisió de la carta autonòmica, per tal d'obtenir més poders locals i, sobretot, per poder engegar la política cultural que, als anys vuitanta, el Govern controlat pel PSd'A no havia posat en marxa. Significativament, és sota la seva presidència que es va endegar el procés de normalització lingüística del sard, a hores

d'ara inacabat. Els últims anys aquesta assumpció dels reptes *sardistes* –exclosa la independència– per part de partits “italianistes” és un fenomen que s'ha generalitzat.

Es tracta d'un reflex del que va passant a Itàlia. Amb l'èxit obtingut pels moviments centrífugues al nord, en particular el de la Lliga, els governs, tant de centredreta com de centreesquerra, van adoptar com un dels objectius la reforma de la relació entre Estat i regions, tot augmentant les competències d'aquestes a través d'una reforma de la constitució. Paral·lelament, mentre les ideologies que havien dominat el discurs polític de la I República perdien importància, i tots els partits que la representaven anaven desapareixent, en la retòrica de les noves formacions van prevaler les qüestions locals. Així que, *grosso modo* en els darrers vint anys, totes les formacions presents a Sardenya, tant les que es troben exclusivament a l'illa com les seccions regionals dels gran partits presents a tot el territori italià, avui mantenen una actitud que privilegia l'atenció al món local i la contestació del Govern central.

Davant d'aquesta generalització, assistim a una progressiva separació entre qui planteja la independència, i qui es queda en el camp d'un regionalisme autonomista. Això ha portat, durant el primer decenni del segle XXI, a l'aparició d'IRS, així com de moviments que recuperaven el discurs anticolonialista des d'un òptica marxista i revolucionària. Es tracta, però, de realitats que no han aconseguit uns grans resultats electorals. Tanmateix, en el període que va de 2000-2014 es poden apreciar signes de canvi. La transformació de tot el context polític italià, on als grans discursos ideològics s'ha substituït la primacia de la dimensió local, ha fet evolucionar el panorama polític. El 1999 es reconegué el sard com una llengua minoritària dins l'Estat (conjuntament al català de l'Alguer i altre idiomes), l'any 2001 es reformà la constitució, amb un augment dels poders de les anomenades “autonomies locals”, es a dir regions, províncies i ajuntaments. Es tractava d'un primer pas en la transformació d'Itàlia en un Estat federal, un recorregut que, per ara, sembla haver-se però interromput. En aquest clima, amb la generalització del discurs localista i la pèrdua de sentit de l'autonomia especial sarda, agafa empena un discurs que reclama més poders per Sardenya. Per una banda, sorgeixen nous subjectes polítics independentistes, siguin partits o associacions cíviques, de tots els colors polítics, fins i tot d'extrema dreta. Per una altra banda, formacions com el PSD'A o SN es troben sempre més en una posició marginal, ja que els seus arguments passen a ser utilitzats per altres realitats. Mentre en els últims anys, i aquí el raonament de l'historiador es contamina amb el de la crònica, sorgeix una nova tendència, autoanomenada “*soberanista*” en sard, o *sovraniista* en italià. Una tendència que parla clarament de treballar per una Sardenya sobirana, a través d'unes reformes institucionals que augmentin progressivament l'autogovern, i amb una classe política independent de Roma. El sobiranisme, que amb la candidatura de Michela Murgia a les eleccions de 2014 ha obtingut un 10,6% dels vots, no sembla per tant voler-se lligar a les grans coalicions de centredreta i de centreesquerra, diversament d'altres partits –que tenen com a objectiu declarat l'alliberament nacional– com IRS, SN o el mateix PSD'A. A aquest propòsit marquen la seva diferència definint-se també com *no-dependentistes*, mentre els que es declaren independentistes, en realitat, depenen del lligam amb algun partit italià.

Aquest canvi remarca com estem assistint a la fi d'un cicle polític. L'endemà de la Gran Guerra els veterans reclamaven l'autonomia, obtinguda finalment el 1948 i implementada els decennis successius. No es tractava de salvaguardar la “identitat” – Sardenya era una “nació avortada”– sinó de garantir aquella modernització que devia solucionar els problemes socials i econòmics de l'illa. Aquesta primera fase es tanca als anys setanta, amb l'evident crisi de la planificació econòmica. A partir d'aquell moment la solució dels problemes econòmics va ser lligada a la retòrica d'alliberament nacional, pròpia dels moviments anticolonials, i el PSd'A passà d'un regionalisme amb una important component econòmica i social al nacionalisme. Tanmateix, aquesta postura entra en crisi després que el PSd'A estigués al Govern de la regió entre 1984 i 1989, a causa del fracàs en obtenir resultats certs, i el discurs nacionalista es fa més radical, tot i que residual. La tercera i darrera fase s'obre amb la generalització del *sardisme* autonomista a gairebé tots els partits illencs, i el sorgiment del sobiranisme, o *no-dependentisme*, dels darreres anys. Aquest article ha estat escrit durant el mes de setembre de 2014, a poca distància de les eleccions regionals sardes de febrer del mateix any, és per tant massa arriscat afirmar si aquesta nova fase és destinada a marcar la política sarda per molts anys o, al contrari, es tracta de la darrera expressió d'una tendència que, al llarg de poc menys de cent anys, ha caracteritzat el context polític illenc. La temptació és pensar que el sobiranisme sard, davant del radicalisme sectari de les formacions independentistes, com davant de la indefinició del PSd'A, acabi consolidant una nova tendència de llarga durada en el sistema polític de l'illa, superant la dicotomia entre autonomia regional i independència, amb el concepte de sobirania.

Bibliografia

- ACCARDO, Aldo; GABRIELE, Nicola: 2011, Scegliere la patria. Classi dirigenti e Risorgimento in Sardegna, Roma, Donzelli.
- ACCARDO, Aldo: 1998, “Politica, economia e cultura nella Sardegna autonomistica (1948-1998)”, a ACCARDO, Aldo (ed.), L'isola della rinascita. Cinquant'anni di autonomia della Regione Sardegna, Roma-Bari, Laterza.
- ATZENI Francesco; DEL PIANO Lorenzo: 1993, Intellettuali e politici tra sardismo e fascismo, Càller, CUEC.
- BANDINU, Bachisio, 1980, Costa Smeralda. Come nasce una favola turistica, Rizzoli, Milà.
- BELLIENI, Camillo: 1920, “I sardi difronte all'Italia”, La Voce, (31.XII).
- BELLIENI, Camillo: 1921, “Per sfatare un mito. Noi e l'unità d'Italia”, Il Solco (18.XII).
- BELLIENI, Camillo: 1922, “Il pericolo separatista”: Il Solco, (19.V).
- BELLU, Giovanni Maria; PARACCHINI, Roberto: 1983, Sardegna, storie di terrorismo, Càller, CUEC.
- BELLU, Giovanni Maria: 1984, “Agguati, guerriglia, sequestri. Ecco il complotto separatista sardo”, La Repubblica, (12.VII).
- BELLU, Giovanni Maria: 1985a, “Melis e il complotto separatista macchinazine degli 007 italiani”, La Repubblica, (27.III).
- BELLU, Giovanni Maria: 1985b, “Separatismo sardo. Condannati i capi”, La Repubblica (19.V).

- BRIGAGLIA, Manlio: 1971, *Sardegna perchè banditi*, Roma, Carte Segrete.
- CABITZA, Giuliano [pseudònim d'Eliseo Spiga]: 1968, *Sardegna rivolta contro la colonizzazione*, Milà, Feltrinelli.
- CAGNETTA, Franco: 1963, *Bandits d'Orgosolo*, Paris, Éditions Buchet/Chastel.
- CATARUZZA, Marina: 2008, *L'Italia e il confine orientale: 1886-2006*, Bolonya, Il Mulino.
- CHERATZU, Francesco (ed.): 1995, *La terza Irlanda. Gli scritti sulla Sardegna di Carlo Cattaneo e Giuseppe Mazzini*, Càller, Condaghes..
- CLARK, Martin: 1989, "Sardinia: Cheese and Modernization", a: LEVY, Clark (ed.): *Italian Regionalism, History, Identity and Politics*, Oxford/Washington, Berg, pp. 81-106.
- CUBEDDU, Salvatore: 1993, *Sardisti. Viaggio nel Partito Sardo d'Azione tra cronaca e storia*, vol. I, Càller, EDES.
- CODA, Luisa: 1977, *La Sardegna nella crisi di fine secolo. Aspetti dell'economia e della società sarda nell'ultimo ventennio dell'Ottocento*, Sàsser, Editrice Libreria Dessì.
- COLARIZI, Simona; GERVASONI, Marco: 2012, *La tela di Penelope: storia della seconda repubblica, 1989-2011*, Romna-Bari, Laterza..
- CONTU, Gianfranco: 1994, *Il federalismo nella storia del sardismo*, Càller, EDES.
- CONTU, Gianfranco: 1996, "L'idea federalista nell'evoluzione storica del sardismo", a: CONTU, Alberto (ed.): *Il pensiero federalista in Sardegna*, vol. II, Càller, Condaghes, pp. 91-109.
- CUBEDDU, Salvatore: 1993a, *Il sardo-fascismo tra politica, cultura ed economia. Convegno di studi, Cagliari 26-27 novembre 1993*, Fondazione Sardinia.1993b, *Sardisti. Viaggio nel Partito Sardo d'Azione tra cronaca e storia*, vol I, Càller, EDES.
- CUBEDDU, Salvatore: 1995, *Sardisti. Viaggio nel Partito Sardo d'Azione tra cronaca e storia*, vol II, Càller, EDES.
- DEL PIANO, Lorenzo; BULFERETTI, Luigi: 1963, *Antologia storica della questione sarda*, Pàdua, CEDAM.
- DEL PIANO, Lorenzo: 1984, *La Sardegna nell'Ottocento*, Sàsser, Chiarella.
- FARINELLI, Marcel A.: 2013, *Un arxipèlag invisible. La relació impossible de Sardenya i Còrsega sota nacionalismes (segles XVIII-XX)*, Barcelona, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives-Universitat Pompeu Fabra
- FARINELLI, Marcel A.: *Història de l'Alguer*, Barcelona, Llibres de l'Índex, Barcelona.
- FINKELSTEIN, Monte S. 1998, *Separatism, the Allies and the Mafia. The Struggle for Sicilian Independence, 1943-1948*, Lehigh University Press / Associated University Press, Bethlehem-Londres.
- FRANCIONI, Federico: 1982, *Storia dell'idea di "nazione sarda"*, in Brigaglia M. (Ed.), *La Sardegna*, Càller, Edizioni della Torre, pp. 165-183.
- FRANCIONI, Federico: 1983 *Nazione, autonomia e federalismo in Emilio Lussu*, a: Emilio Lussu e la cultura popolare in Sardegna, Nuoro, Istituto Superiore Etnografico.
- FRANCIONI, Federico: 1988, "Il federalismo gramsciano, strategia per la questione sarda", *Ichnusa*, n. 15, pp. 32-48.
- FRANCIONI, Federico; MARRAS, Giampiero (ed.): 2004, *Antonio Simon Mossa, dall'utopia al progetto*, Càller, Condaghes.
- GINSBORG, Paul: 2006, *Storia d'Italia dal dopoguerra a oggi*, Torí, Einaudi.
- HEPBURN, Eve: 2009, "Explaining Failure: the Highs and Lows of Sardinian Nationalism", *Regional and Federal Studies*, vol. 19, n. 4-5, pp. 595-618
- IRS: 2002, *Pro s'Indipendèntzia e sa Repùbrica de Sardigna*, Banari.
- LEI-SPANO, Giovanni Maria: 1922, *La questione sarda*, Torí, Fratelli Bocca.

- LEPORI, Maria: 2003, *Dalla Spagna ai Savoia. Ceti e corona nella Sardegna del Settecento*, Roma, Carocci.
- LILLIU, Giovanni: 1971, *La costante resistenziale sarda*, Càller, Editrice Sarda Fossataro.
- LUSSU, Emilio: 1931, *Marcia su Roma e dintorni. Fascismo visto da vicino*, Paris, Cristica.
- LUSSU, Emilio: 1951, "La Brigata Sassari e il Partito Sardo d'Azione", *Il Ponte. Rivista di política e letteratura*, VII, n. 9-10, pp. 1076-1084.
- MACK SMITH, Dennis: 1994, *Storia della Sicilia medievale e moderna*, Roma-Bari, Laterza.
- MASTELLONE, Salvo: 1994, *Il progetto politico di Mazzini (Italia-Europa)*, Firenze, Leo S. Olschki.
- MELIS, Guido: 1993, "Amministrazioni speciali e mezzogiorno nell'esperienza dello Stato liberale", *Studi Storici*, XXXIV, n. 2-3, pp. 462-597.
- NICEFORO, Alfredo: 1897, *La delinquenza in Sardegna*, Palermo, Sandron.
- NIEDDU, Luigi: 1979, *Dal combattentismo al fascismo in Sardegna*, Milà, Vangelista.
- NOIRET, Serge: 2006, *Campagne elettorali e sistemi elettorali nell'Italia liberale: 1848-1924*, a: RANGIERI, Sandro (ed.): *Rappresentanza e governo alla svolta del nuovo secolo. Atti del convegno di studi*, Firenze 28-29 ottobre 2004, Firenze University Press, pp. 61-110.
- ORANO, Paolo: 1892, *Psicologia della Sardegna*, Tipografia della Casa Editrice Italiana, Roma.
- PICCIAU, Maria Dolores: 2007, *Tra sardismo e fascismo*, Càller, Zona.
- PIGLIARU, Antonio: 1959, *La vendetta barbaricina come ordinamento giuridico*, Giuffrè, Milà. 1970,
- PIGLIARU, Antonio: 1970, *Il Banditismo in Sardegna.*, Giuffrè, Milà (primera edició: 1959).
- PIRA, Michelangelo: 1968, *Sardegna tra due lingue*, Càller, Edizioni della Torre,
- PIRA, Michelangelo: 1978, *La rivolta dell'oggetto. Antropologia della Sardegna*, Milà, Giuffrè.
- ROUX, Christophe: 2006, "The Partito Sardo d'Azione: Regionalist Mobilization in Southern Italy", a: DE WINTER, Levie; GÓMEZ-REINO, Margarita; LYNCH, Peter (ed.): *Autonomist Parties in Europe: Identity Politics and the Revival of the Territorial Cleavage*, Barcelona, ICPS.
- ROUX, Christophe: 2012, "From the Great War to Democracy: Former Combattants and the Sardinian Autonomy Movement", a: DUCLOS, Natalie (ed.): *War Veterans in Postwar Situations: Chechnya, Serbia, Turkey, Peru and Cote d'Ivoire*, Palgrave Macmillan.
- SATTA, Antonello: 1971-1972, "Lingua sarda e sub-nazione italiana", *Studi Sardi*, n. 22, pp. 642-690.
- SECHI, Salvatore: 1969, *Dopoguerra e fascismo in Sardegna. Il movimento autonomistico nella crisi dello stato liberale (1918-1926)*, Torí, Einaudi.
- SERGI, Giuseppe: 1907, *La Sardegna. Note e commenti di un antropologo*, Torí, Fratelli Bocca.
- SOAVE, Sergio: 1995, *Fascismo, Resistenza, Regione*, a: Woolf, Stuart J. (ed.), *Storia d'Italia. Le regioni dall'unità ad oggi. La Valle d'Aosta*, Torí, Einaudi, pp. 679-742;
- SOTGIU, Girolamo: 1984, *Storia della Sardegna Sabauda, 1720-1847*, Roma-Bari, Laterza.
- SOTGIU, Girolamo 1967, *Alle origini della questione sarda: note di storia sarda del Risorgimento*, Càller, Editrice Sarda Fratelli Fossataro.
- STEININGER, Rolf: 2003, *South Tyrol. A Minority Conflict of the Twentieth Century*, Nova Brunsvic-Londres Transaction Publisher.
- TOGNOTTI, Eugenia: 1981, "La base elettorale del Psd'A nel primo dopoguerra", *Archivio sardo del movimento operaio, contadino e autonomistico*, n. 14-16, pp. 259-275.

www.icps.cat